

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕГІ СОТ ЖҮЙЕСІ

ЖАРИЯЛАНДЫ
04.12.2023СІЛТЕМЕ
https://bilimger.kz/147635/

Түйін сөздер: құқық, мемлекет, заң, әлеумет, жүйе, ақпарат, азаматтық қоғам және т.б.

Ключевые слова: право, государство, право, социум, система, информация, гражданское общество и др.

Keywords: law, state, law, society, system, information, civil society, etc.

Құқықтық мемлекетте, бірлескен азаматтар мен жеке тұлғалардың өздерінің құқықтары мен міндеттері бар. Алайда сөзсіз, олардың мүдделері және құқықты әртүрлі түсінуі құқықтық қайшылықтарды туындатады. Заңды түрде өкілдік және органдардың заңдарды қабылдауы, осы заңдарды орындау атқарушы билік осындай қақтығыстардың алдын ала алмайды. Заңды оның барлық субъектілерінің сақтауы арқылы құқықтық тәртіп қамтамасыз етіледі. Бұл міндетті сот — мемлекеттік биліктің тәуелсіз органы шешеді. Соттар заңдылық пен әділдікті бекіте отырып, адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайды. Құқық және сот функцияларының арақатынасын дұрыс түсіну Британияда туған принциппен дәл көрсетілген: «...құқықты қорғау құралдары бар жерде ғана, құқықтық мемлекет деңгейі сақталады».

Әрбір қоғамда халық сот билігіне деген сенімдітолығымен сезінеді деп айтуға болмайды. Мәселен, тоталитарлық мемлекетте қылмыстық процесс айыптау үстінде айыптау мен қорғаудың нақты жарыспалығынан айырылған, ал соттар толық тәуелсіздікке ие емес. Мұндай мемлекетте азаматтық мүліктік қатынастар саласындағы құқық субъектілілігі және дау айту мүмкіндігінің еркіндік дәрежесі құқыққа қарсы іс-әрекеттер жасау. Құқықтық мемлекетте сот мекемелерінің рөлі туралы өзге де түсініктер қалыптасады.

Әлемдік тарихта алғаш рет заң шығару актісі, билікті шектеуші және биік соттың рөлі Англияда 1679 жылы қабылданды. Алғашында кінәлі адамның және алғаш рет ағылшын соты, биліктің өкілді және атқарушы тармағын тең жағдайға қойды. Ұлы Хартия кітабы негізгі конституциялық құжаттардың бірінің мәні болып табылады. Демократиялық сот төрелігі: кінәсіздік презумпциясы, ұстау кезінде заңдылықты сақтау секілді іс

әрекеттерді өзіне қамтиды.

Кейінгі ағылшын құқықтық актілері (Билль құқық туралы » 1689 ж. және 1701 ж. орналастыру туралы акт) сот жағдайын нығайтып, судьялардың құқықтық мәртебесін, атап айтқанда сот билігінің патшадан тәуелсіздігі кепілдігін анықтады. Судьяның қызметінен шеттетілуі, тек қана Парламенттің екі палатасының шешімімен ғана жүзеге асуы мүмкін[1].

Басты қауіп-қатер атқарушы биліктен туындайды, сондықтан бұл қиындық туғызуы мүмкін. Сот жүзеге асыратын сот төрелігі белгілі құқықтық актілер негізінде адамдар мен мемлекет арасындағы барлық жанжалдарды шешумен айналысты. Азаматтар ертеңгі күнге сеніммен өмір сүруге және оларға жазалау шараларын қолдану сот арқылы ғана мүмкін болатын болды, бұл ретте олар айыптаулар мен наразылықтардан, демократиялық іс жүргізу құқықтарын пайдалануға, яғни қорғалуға мүмкіндігі болады.

Сот үкімдердің тұрақтылығын қамтамасыз етуге тиіс іс жүргізу нормаларын қатаң сақтау барлық деңгейлерде жүзеге асуы тиіс болды және сот шығарған үкімдер мен шешімдер заңды күшіне енген соң, сөзсіз орындалуға тиіс, бұл ретте сот алдында баршаның теңдігін қамтамасыз етуге қол жеткізілді.

Сот жүйесінің демократиялық құрылымы ретінде төмендегілерді қарастырсақ болады:

- ✓ сот корпусының партиялы емес сипаты;
- ✓ соттың шынайы тәуелсіздігі;
- ✓ сот төрелігін тек соттың жүзеге асыруы;
- ✓ барлық соттарда істерді ашық қарау;
- ✓ тараптардың тең құқықтылығы және жарыспалылық негізінде сот ісін жүргізуді жүзеге асыру;
- ✓ судьяларға қол сұғылмаушылық және ауыспаушылық;
- ✓ соттарды мемлекеттік қаржыландыру.

Билікті бөлу принципі мемлекеттік биліктің үш тармағы арасындағы функциялары олардың дербестігі мен өзара теңдігін белгілейді.

Сот билігі сот шешімдері мен үкімдерін шығаруда толығымен дербес, бірақ олардың орындалуы атқарушы органдардың міндеттеріне жатады. Билік лауазымды адамдар мен мемлекеттік билік органдарының әрекетіне (әрекетсіздігіне) азаматтардың сот арқылы шағымдану мүмкіндігі пайда болды. Сот билігі осы іс-әрекеттерге қарсышара қолданып, кінәлілерді жазалап отырды. Сот органдарының функциялары мен өкілеттіктері екі тармаққа қатысты өзіндік тепе-теңдік ал олармен бірге біртұтас мемлекеттік билікті құрайды.

Мемлекеттік билікті өз өкілеттілігі шегінде үшке бөлу принципі өте маңызды болып табылады. Себебі осы арқылы елімізде, Парламент, Үкімет және Соттар өз шеңберінде

басқаларын бақылай отырып, теңеу мен тепе—теңдік принципі негізінде әрекеті болады. Заң шығарушы органдар да, атқарушы билік органдары да кінәлілерді соттауға құқылы емес.

Сот билігіне прокуратура органдары кірмейді, олардың басты міндеті кінәлілерге жаза тағайындау болып табылмайды. Олар:

1. мемлекет атынан жоғары қадағалауды жүзеге асыру;
2. мемлекет аумағында заңдардың орындалуын қадағалау;
3. жедел-ізвестіру қызметінің заңдылығын қадағалау;
4. тергеудің заңдылығын қадағалау;
5. қамаудағылардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын қадағалауға өз құзыреті шегінде міндетті.

Айтарлық, прокуратура органдары мемлекеттік билік органдарына тәуелсіз жұмыс істеуі қажет. Прокуратура тарапынан, заңдардың сақталуын тиісінше қадағалау, мемлекет соттарының әділ емес шешім шығаруына мүмкіндік бермейді. Өйткені прокуратура органдарының тәуелсіздігі сот билігінің іс-әрекетіне тікелей әсер етеді. Сіздер түсінген болсаңыз, қылмыстық не құқық бұзушылық іске байланысты қозғалған іс бойынша кінәлі тарапқа жауапкершілік ретінде сот тергеуі жүргізіліп, айыптау үкімі шығарылады. Ал кінәлілерді жазалау қылмыскерлерге жаңа қылмыстар жасауға мүмкіндік береді.

Кез келген демократиялық сот үшін басты проблема, биліктің сотқа саяси ықпал етуі болып табылады. Бұл прокуратура органдарына да қатысты. Мемлекет қоғамның саяси ұйымының нысанын айқындайды. Сот органдары қолданатын құқық, ол саяси күресте туады және саясаттың құралы болып табылады. Сот билігін ұйымдастырудың конституциялық-құқықтық принциптерін мүлтіксіз сақтау шешуші фактор болып табылады.

Сот билігін нығайту, сот құрылысы принциптерін мүлтіксіз сақтау және нақты сот төрелігін қамтамасыз ету — құқықтық мемлекеттің басты белгісі. Сондықтан да ҚР құқықтық мемлекет болып табылғаннан кейін сот жүйесін жетілдіру мақсатында бірнеше ірі реформаларды іске асарды. Дәлірек айтсақ Сот жүйесіндегі реформаларды 5 бөлімге бөліп қарастырса болады:

1. Тәуелсіздіктен кейінгі сот жүйесінің дамуы (1991-1995ж.)
2. ҚР сот жүйесінің қалыптасу кезеңі (1995-2000)
3. Сот жүйесін модернизациялау (2000-2014)
4. Сот жүйесін жетілдіру (2014-2016)
5. Қазақстанның сот жүйесін дамытудың жаңа кезеңі [2].

Сот реформасының тұжырымдамасы мынадай үш негізгі алғышартқа негізделуге тиіс:

- 1) Сот төрелігінің конституциялылығы. Қазақстан Республикасында негізгі

конституциялық мемлекеттік құндылық — адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары болып табылады [3]. Жоғарыда аты аталған құндылықтар бүгінгі күні тек декларация түрінде ғана қалмауы тиіс. Тек сот қана адамды біздің мемлекетіміз үшін негізгі құндылық ретінде ұғына отырып, жүзеге асыру барысында әділдік принципі адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының негізгі жолсерігі және кепілі бола алатынын. Сот төрелігінің конституциялылығы дауды реттеу кезінде қатысуға тиіс.

Бұл жағдайда келесі критерийлерді ескеру қажет: а) сәйкестік құқықтық нормаларды реттейтін ҚР Конституциясының нормаларына қатынасы; б) және оны нақты адамға қолдану мүмкіндігі в) нақты дауда белгіленген құқықтық норманы (нұсқаманы) іске асырудың нақтылығы.

2) сот төрелігінің кәсіпқойлығы. Сот төрелігінің кәсібилік деңгейін жоғарлату мақсатында сот реформасының алғышарты ретінде сот билігінде жоғары кәсіби, тәжірибелі, беделді заңгерлердің және өзге де мамандарды тартуда ықпалы зор. Сот төрелігінің кәсібилігі тәуелсіз соттың, күшті қорғаудың, объективті мемлекеттік айыптаудың болуын көздейді. Басқа сөздермен айтқанда, кәсібилік жиынтығын білдіреді судьяның, прокурордың және адвокаттың кәсіпқойлығы;

3) сот төрелігінің қаржы-экономикалық және материалдық жеткіліктілігі болып табылады. Бұл алғышарттар мынадай аспектілерді көздейді: а) соттар жаңартылған ғимараттарда орналастырылған болуы тиіс, бұл барлық азаматтар үшін ҚР Сот төрелігін жоғарғы деңгейде жүзеге асырылуы үшін жеткілікті; б) мемлекет есебінен құқықтық ақпаратты толық қамтамасыз ету; сондай-ақ Қазақстандағы әділ сот төрелігін жүзеге асырудың маңызды шарты болып табылады.

Қорыта айтқанда, Қазақстанда сот төрелігін жетілдірудің негізі ретінде алғышарттарды қабылдау сот билігін реформалаудың бағытын анықтауға мүмкіндік береді және өтпелі кезеңнің аяқталуына жақындау тоталитаризмнен құқықтық мемлекетке ауысуын тездетеді. Және сот билігі біртұтас мемлекеттік биліктің дербес тармағы болып табылады. Ол Республика атынан жүзеге асырылады. Сот билігі өзіне азаматтардың, олардың бірлестіктерінің құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, мемлекеттік органдар мен ұйымдардың құқықтармен заңды мүдделерін қорғауды, Қазақстан Республикасы Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік-құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуді мақсат етіп қояды. Сот билігі Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік-құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының негізінде туындайтын барлық істер мен дауларды шешуде қолданылады. Соттар шешімдерінің, үкімдері мен өзге де қаулыларының бүкіл Қазақстан аумағында міндетті күші болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шет елдердің мемлекет және құқық тарихы / ред.Н. А. Крашенинниковпен, О. А. Жидкова. М., 1998. 10 бет;
2. Қазақстан Республикасындағы сот реформасы, 29 Қараша 2018
https://ehistory.kz/kz/publications/view/kazakstan_respublikasindagi_sot_reformasi__4710
3. Бойков А. Д. Сот реформасы: алынған және толықтырулар // Мемлекеттік және құқық. 1994. № 6. 13-22 бет;

КМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.